

A karthausi keletkezéstörténetéhez

I.

Eötvös József életének kutatói kevés megbízható adatra találtak. Ezek alapján úgy látszik, előtte is nyitva állt édesapja pályája: a hagyományos rendbe illeszkedő érvényesülés kormánytisztviselőként. Hasonló lehetőséget kínált az Eötvös Ignác útját járó Péchy Imre a fiatal Kölcseynek is, akit azonban ettől sok minden visszariasztott. Mindenekelőtt a kötetlenség vágya, hogy szabadon foglalkozhassék azzal, ami érdekli. De talán azt is fölmérte, hogy származása, kálvinista vallása, magyarsága, birtokainak kicsinysége egyaránt megnehezítené érvényesülését. Nyilvánvaló, hogy fontos személyiségjegyei közé tartozott a túlzott érzékenység, a sérülékenység, márpedig minden hivatal – szolgálat, s ez alkalmazkodást követel. A birtoktalan nemes és nem nemes családok tanult fiainak ez volt az érvényesülés egyetlen lehetősége (a katonatiszti pálya komoly összeköttetést és befektetést kívánt). Másokat a fölemelkedés lehetősége vonzott ide, hiszen a „névtelen” családok előtt is megnyíltak már a legmagasabb hivatalok. A bárói cím mégis komoly előnyt jelentett.

A kor meghatározó szakadéka nem a nemesek és nem nemesek között, hanem a mágnások és köznemesek között húzódott. Kölcsey már ismert ellenzéki vezér, neves költő, fontos megyei tisztviselő volt, amikor gróf Széchenyit excellenciás úrnak szólította.¹ Határozottan át is látta e távolságot, amire az *Országgyűlési Napló* egyik megjegyzésében így utalt: Wesselényi ellenében „hiába szólott Széchenyi is három óranegyedig. Szeszélye lobbanásai ajkakat mosolygásra nyitottak ugyan; de szíveket – Oh uraim, némely szívhez kulcsot találni nem lehet; azaz lehetett ugyan, de némely szív kulcsa olyan, melyet a Széchenyieknek kézbe venni nem illik.”² Véleménye szerint a gróf nem találhatja meg a közös hangot a megyei nemességgel. Távolságtartását jelzi, hogy soha nem tegeződött sem Kölcseyvel, sem Vörösmartyval.

A katolikus báró Eötvös József ennek a szakadéknak a másik oldalán állt. Noha viszonya soha nem volt felhőtlen Széchenyivel. Szinte gyermekfejjel írt leveleiben már tegezi a gróft. A családi háttér a megyei tisztségek elnyeréséhez is utat nyithatott, s ezt Eötvös ki is próbálta, de nem járta végig.³ Szalay László, majd az írók barátsága révén azonban olyan társadalmi közegekbe került, amelyből ezek az utak részben nagyon nehéznek, részben értelmetlen-

nek látszottak. Az író-szerep egyszerre kínált ismertséget, szellemi rangot, „nagy”-ságot, nevelő feladatot és a nemzet iránti kötelesség teljesítését; miközben titokzatosságával is izgathatta képzeletét. Ehhez a titokzatossághoz tartozik az a kérdés, amelyet az „ábrándozó” és a „vizsgáló” szembeállításával Kölcsey vetett föl (többek között) a *Mohácsban*.⁴ A kérdés föltűnik Schiller gondolataiban a rész és egész, a szubjektum és objektum esztétikai szerepére vonatkozóan. Ezt Kant a tetszés kategóriájában vizsgálta, és – S. Varga Pál szerint – Fichte így fogalmazott meg: „az »önálló és a külvilágtól független mivoltának tudatára ébredő« szubjektumnak »énje támaszául nincs szüksége a dolgokra, és nem használja fel a dolgokat, mert azok megsemmisítik ezt az önállóságot...« Végképp az objektum–szubjektum viszony kereteibe kényszerítve immár a költészetet, úgy véli, hogy csak a (természeti) valóság rabsága és a művészi fikció szabadsága között választhatunk...”⁵

Aligha járunk messze a fiatal Eötvöst foglalkoztató kérdésektől, ha föltételezzük, hogy egyszerre vonzotta az „ábrándozás” révén megnyíló művészi szabadság és a „vizsgálódás” tapasztalati úton megragadható, alkatához közelebb álló lehetősége. A „vizsgálódó” is „eleve önmaga létéből teszi föl kérdéseit, amelyekre a megismerés során választ akar kapni. Az emberi megismerés eredendő természeténél fogva, nem annak a kérdésnek megválaszolására irányul, hogy milyen a világ maga a megismerőtől függetlenül, hanem annak földerítésére, mennyire képes orientálni az emberi cselekedeteket.”⁶ S. Varga Pál Kölcseyvel kapcsolatban írja ezeket, s az ifjú Eötvös nem mélyedt el ennyire a filozófiában, de szorgalmas olvasóként valamilyen formában találkoznia kellett e gondolatokkal. Korai szépirodalmi alkotásai, fordításai és kritikái egyaránt az önkifejezés formájának és céljának kereséséről tanúskodnak, és arról, hogy Kölcsey érzékenysége ugyanúgy hatással volt rá, mint prózájának „plutarchoszi” retorikája⁷ és sejtelmes iróniája.

Ábrándozónak minősíti magát Dessewffynek írott 1831-es levelében, amire még visszatérek.⁸ („Engedd meg az ifjúnak, ha ily eltökélve szól, ha megmondja érdemesek körében véleményét, a gondolat, hogy ő is egy nagy honpolgára, s hogy nemzetéért ő is tehet majdan valamit, könnyen elragadja az ábrándozót.”⁹) A *Muzáronban* 1831 őszén megjelent aforizmagyűjteménynek is ezt a címet adja: *Bel és Külvilág*. Igaza van Fenyő Istvánnak, hogy a „bel” nyomatékosító előrehelyezése „csalóka”, s „az ifjú gondolkodót szentenciáinak minden érzelmessége, szentimentális hangoltsága ellenére is sokkal inkább a külvilág érdekli, mint önnön énje. Egy kitáruló, emberbarátsággal telített lélek fordul e bölcselkedő megállapításokban társai és a körülvevő természet felé, harmóniát keresve, harmóniát kínálva.”¹⁰ Mégis az „ábrándozó” szembesül itt a „valót” helyettesítő látszatokkal, nem pedig a „vizsgáló”. Barátja, Szalay László értelmezésében a költészet Eötvös fölfogásában fény, melegség és filozófia. Fenyő szerint már itt megjelenik bölcséleti tájékozódásának Platónról Cousinig húzódó íve. „A tagadás évei elmúltak, s

helyőkbe egy meleg hit lépe” – idézi Szalayt, majd saját szavaival viszi tovább a gondolatot, mely szerint e „világnézet, mely a Fichténél nevetésessé váló énkultusz helyett a »nagy minden«-t, annak minden emberre kiterjedő egységét – azaz Spinoza panteizmusát, illetve a tömegek gondjaival való felvilágosult-liberális törődést állítja középpontba. »Csak a filozófiából kiindulva leszen poezise napjainknak, mely szimpátiát találjon individuumnoknál és massáknál egyaránt. S így lőn a francia literatura azzá, minek azt culminatiójában itt Cousinnél, ott Hugónál látjuk.« Ezt az irodalom-felfogást fejti majd ki Hugóról készített programjában Eötvös József is.”¹¹

Szalay érzékenyen emeli ki az alapvető (egyáltalában nem filozofikus) szándékot: a minél nagyobb számú olvasó rokonszenvének megnyerési vágyát, a minél nagyobb írói hatást. S ez a gondolat áll Eötvös mindkét Hugóról szóló érzelemtől fűtött, erősen retorizált írásának a középpontjában. A *francia drámai irodalom és Victor Hugo* című értekezés (1836)¹² XIV. Lajos korát állítja szembe a csodált íróéval. Azt a történeti korszakot, amelyre *A karthausi* is utal, „amikor Franciaország eltűnt, s Versailles lépett helyébe”, s minden szónak „útlevélre” volt szüksége. Itt is fölmerül az udvar hideg önzése és a szűk körű irodalmi élet szigorúan szabályozott rendje. Amikor az ez ellen lázadókról szól, mintha önvallomást olvasnánk: „S itt álltak ők, a szegény ifjak, lángoló lelkekkel, zajgó szíveikkel, magányosan a középkor múmiái között, kiknek egykori életükből cifraságuknál nem vala meg egyebök, s vágy tölté el ifjú lelkeiket valami nemesebb után; itt álltak ők, körültekintve az elvénült, kiégett, erőtlen hazában, keresve, ha nem találnak-e valami jobbat, mi szíveikhez férne, s midőn nem találtak semmit, elszomorodva némultak el.” Az idősebb nemzedéktől könyveket kaptak, „és olvasának bennök nagy férfiakról s nagy tettekről, s egy időről, melyben még voltak emberek; kimondhatatlan vágy tölté el szíveiket, és e kor az ő korukká lett, éltek benne. Mert az emberi nem oly halottnak látszott, azért támasztának fel régi hősöket, kik hajdani nagyságról szóltak és hajdani erényről...”¹³ Voltaire halálával azonban sírba helyezték a klasszicizmust, s Hugo föllépésével elkezdődött a romantika. Igaz, teszi hozzá, ő sem előzmények nélkül lépett színre, követte Chateaubriand és Lamartine irányát.¹⁴ Hugo jelentősége abban áll, hogy „nyelvén szólítja meg századát”, mert „Nem tetszeni, hanem használni vala Hugo célja, s ő elérte”.¹⁵ A században, „melyben élünk, a művészet köre messze terjedt: a *publikum*, így szólt a költő egykor; a *nép*, így szól a költő ma”.¹⁶

„Mi a küzdés korában élünk. A nagy világban, mint a tudományok mezején, bármerre forduljunk, két szisztémát találunk mindenütt, egymással ellenkezőt s küzdőt, a racionalizmust és a spiritualizmust, s ott, hol egyébkor nyugodalmat keresett az ember, a művészet körében a romanticizmust, s a klasszicizmust” – kezdi a *Hugo Victor mint drámai költő* című tanulmányát.¹⁷ Érdekes, hogy a romanticizmusban visszalépést lát – mégpedig nem csupán

az időben, de a népszerűség (ma divatos szóval: „popularitás”) tudatos keresésében is. Azaz míg a racionalizmus rovására a spiritualizmus mellett tudja magát, elveti a klasszicizmus „elit” szemléletét. Vitába száll az Hugo népszerűségén fanyalgó kritikusokkal, s rajtuk keresztül Kazinczyval és Goethével is. Egyetlen szóval sem utal a *Nemzeti hagyományokra*,¹⁸ mégis annak gondolatmenetét ismétli, főleg a népköltészet és a dráma fontosságáról írottakat hangsúlyozza. „Minden poezis a népből ered, s csak amíg vele összeköttetésben marad, amíg rá hat s oktatta vagy gyönyörködtette belső életébe belefoly, addig felel meg magas hivatásának” – vallja.¹⁹ „Nép kell a drámaírónak, s innen magyarázhatjuk, miért oly korban, melyben csak urak és szolgák léteztek, [...] drámára szükség s hely nem találtaték.”²⁰ A szükség és hely a polgári kor hajnalán, Shakespeare Angliájában jelent meg, egyúttal megteremtve az író nagy lehetőségét. Az irodalom feladatát az erkölcsi gondolatban, az előítéletek és ítéletek elutasításban, az igazság keresésében látja. Létrehozóját, akárcsak Kölcsey, az „érzékenyben” látja, s szép példájában Szent Pálra hívja föl a figyelmet, akinek „nagy lelke csak az ég erős szavának egész fenségében megjelent Istennek előtt hajol meg...”²¹ Hugo művészi hasznosságát emeli ki „azáltal, hogy a drámát népszerűvé tenni s iránta közérdeket gerjeszteni igyekezett...”²²

Eötvös szerint írhatna Hugo jobb drámákat, de az új hasznossága és tömeghatása mindennél fontosabb. Mindkét dolgozatból hiányzik az irodalom filozófiai indíttatásának gondolata, annál nagyobb hangsúly van azon az „új” jelenségen az emberi történelemnek, amelyet a kor a köztársaság (görög-római fogantatású) gondolatához kapcsolt, s amelyen Eötvös a szabadság megvalósulását értette. Urak és szolgák helyét állampolgároknak, azaz a „nép”-nek kell átvennie, s ennek elősegítése a művészet, az irodalom fő feladata. Az esztétikai értékeknél ebben a fölfogásban legfontosabb a hasznosság, amelynek „nagy”-sága a „beszélő” hatása alá kerülő tömeg méreten múlik. E gondolat az irodalmi tudatforma esztétikai meghatározottságáról a kommunikációs hatásra teszi át a hangsúlyt. A dráma ugyanis, állítja, „mint a parabola, csak azért használtatik, hogy érthetőbbé, s nagyobb behatásúakká legyenek némely ideák...”²³ Ez Eötvös szerint az irodalom művelődéspolitikai, nevelő-tanító célja: „Önkorának használni szebb s biztosabb, s ezen iparkodjék a művész.”²⁴ Igaz, sokkal később írja *A XIX. század uralkodó eszméiben*,²⁵ mi alakítja ki a műveltség meghatározó értékrendszerét. Ítélnünk erről „1. azon hatalom mennyiségéről, mellyel az ember az anyagi világ erői fölött bír; 2. arról, hogy a műveltség bizonyos foka mennyire általános az emberek között; 3. hogy mennyiben ismerik el s tartják tiszteletben az emberi méltóságot.” Itt még nyilvánvalóan a 2. pont létezésén és az ennek érdekében kifejezhető kommunikációs hatáson van a hangsúly az-zal, hogy a művelődés határai nem egyenlőek. De: „minél magasabb fokra hág valamely nemzet, annál többek, szembetűnőbbek azon különbözőségek,

melyeket ember s ember közt létezni látunk...”²⁶ Márpedig az ember fogalma lényegéhez tartozik e különbözőségek csökkentése, írói feladatának vezérelve. A szolgaság ugyanis az emberi nem halálát jelenti, élni csak szabadságban lehet.

Innen érthetőek tanulmányokban ki nem fejtett fenntartásai a klasszicizmusmal szemben. A XVIII. század magyar szellemi életében több nagy szellemi hatást figyelhetünk meg. Közülük talán a legnehezebben Rousseau-é és Goethéé hozható közös nevezőre. Az első elemi erejű élménye maradt a XIX. század elején élőknek is (szó lesz még róla *A karthausival* kapcsolatban), az utóbbi viszont nehezebben követhető, talán mert a magyarországi műveltség inkább más forrásokból táplálkozott, s Goethe „klasszicizmusa” túlságosan Kazinczy olvasatához kötődött, így sok tekintetben korszerűtlenné vált. Már Kölcseyben kételyek támadtak a „klasszikus” formák és szabályok érvényességével kapcsolatban, s nem tudott azonosulni azzal sem, hogy az érzék-szervek közvetítésével fölfogott, átélt „valóság” esztétikai értéket teremtő tükrözése lenne a költő hivatása.

„Eljutottam odáig, hogy a bennem lakozó költői tehetséget mindenestül természeti jelenségnek tekintsem, annál is inkább, mert a dolgok rendje szerint a látható természetet e képességem tárgyának kellett tekintenem” – írja Goethe.²⁷ Ehhez persze az kellett, hogy a „külső alkalom” alkotókedvet indítson el benne, s abból vers (dráma, regény, tanulmány) szülessék. Mégpedig ne „alkalmi” vers, hanem műalkotás, abban az értelemben, ahogy Kölcsey a „külső alkalom” elé helyezte a belső – érzelmi – indíttatását.²⁸ Goethe – és nyomában Kazinczy – kissé másként gondolták: „A költő ábrázolni kénytelen. Az ábrázolás legmagasabb foka: amikor a valósággal vetekszik, vagyis ha a szellem oly elevenné teszi képeit, hogy ezek mindenki számára jelenvalóak. Legmagasabb csúcán a költészet merőben külsőséges; ahogy a bensőbe visszahúzódik, úgy kezd hanyatlani.”²⁹ A kérdést, amelyre az idézet utal, Horatius óta gyakran tárgyalták a különböző esztétikák, noha a „valóság”, még inkább a „realizmus” fogalma a filozófiai, s nem az irodalomértelmezés világába tartozott.

Goethe az antik példákban látta az ábrázolás és valóság viszonyának legtökéletesebb megoldásait, noha soha nem kísérletezett ezek másolásával: maga teremtette meg műveinek belső és külső arányait. Sokkal inkább volt „vizsgálódó”, mint „ábrándozó” alkat, amit egyaránt bizonyítanak természettudományos kísérletei, fölfedező utazásai, közszolgálati tevékenysége és a *Faust* „vallomása”. Spinoza filozófiáján töprengve írja: „Testi és társadalmi életünk, hagyományaink és szokásaink, életbölcseesség, filozófia, vallás, sőt sok véletlennek tetsző esemény – minden lemondásra szólít fel. Sok mindent, ami legbelső, legsajátosabb tulajdonságunk, kifelé nem szabad megmutatnunk; amire egyéniségünk kiegészülésére kívülről rászorulunk, az megvonatik tőlünk, ezzel szemben annyi mindent kényszerítenek reánk, ami ter-

hes és idegen számunkra.”³⁰ Ennek következtében gyakran feladjuk egyéniiségünket, s ebből következik a *Wilhelm Meister* visszatérő kérdése az ember és szerep viszonyáról. A szerepet kívülről írják (szerencsés esetben Shakespeare, többnyire inkább a körülmények), s ezzel összemosódnak a képzelet és a valóság határvonalai. Wilhelm fáradtan fekszik ágyába egy Hamlet-előadás után, hogy aztán titokzatos hangokra riadjon, a meghalt király, Hamlet apja szellemét várja, s helyette testi szerelem élményében részesül, de képtelen rájönni, kinek édes ajkait csókolja, ki öleli.³¹ Álom, képzelődés és valóság úgy olvad itt össze, hogy elválasztásukat a befogadóra bízza, meglehetősen szabad teret kínálva az értelmezéshez.

Isten rendezett (egyreszint gondolkodók szerint gépszerűen működő) világot teremtett – élettelen anyaggal, állatokkal, növényekkel –, s benne az ember kiváltságával, hogy képes mindezt megnevezni. A rendhez tartozik az „egyetemesen elismert erkölcsi törvény”, amely ellen az emberek gyakran vétkeznek, s ez rémületet kelt bennük, azaz félelmeknek, szorongásoknak lesz okává. Ennél is nagyobb gond azonban egymás megértése. „Nagyon is világosan felismertem – írja Goethe –, hogy senki sem érti a másikat, ugyanannál a szónál senki sem gondolja ugyanazt, amit a másik, s minden eszmecsere vagy olvasmány más-más személyben más-más gondolatmenetet indít el; a Werther és a Faust szerzőjéről mindenki elhiszi, hogy félreértések teljes tudatában korántsem merészelt magáról azt állítani, hogy egészen megért egy bölcselőt...”³² E gondolatmenetek valószínűleg több ponton megragadták a fiatal Eötvös figyelmét, akit fölfokozott érzelmi világa lázadó indulatokra ösztönzött. Míg a Rousseau-val kezdődő szellemi áramlat – különösen annak igen jelentős (és különböző) módosulása Chateaubriand, George Sand, Hugo és mások fölfogásában – magával ragadta; Goethe mintha arra készítené *A karthausi íróját*, hogy vitába szálljon irodalomfölfogásával.

II.

Diákévei alatt – a húszas években – erős pezsgésbe jött Budapest szellemi élete. Befogadta a felvilágosodás (és a francia forradalom) utáni Európa számos gondolatáramlatával együtt az újabb törekvéseket is. A „romantikusknak” nevezett irányzatnak azokat az igen eltérő útjait, melyeket (többek között) a Schlegel fivérek, a „franciák”, s Byron, valamint Walter Scott képviseltek. Ezeket az itt élők személyes érdeklődésük szerint, de a magyar nyelvű hagyomány értékrendjének viszonyrendszerébe illesztve gondolták tovább. Azaz hozzáadták azt a fölfokozott izgatottságot, amelyet a napóleoni háborúk utáni bécsi politika és az azzal szemben egyre fokozódó nemzeti ellenállás szelleme okozott.³³ A művelődés fölemelő-értékteremtő szerepe és ennek a magyarnyelvűséghez kötése eldőlt, a kor többi kérdése azonban olyannyira nyitva maradt, hogy többségét még meg sem fogalmazták. Kölcsey

az évtized közepén írta meg a *Nemzeti hagyományokat*, de nem sok jele van annak, hogy a kortársak mást is megértettek fejtegetéséből, mint a népköltészetre irányított – Herder és Goethe tekintélyével alátámasztott – figyelmeztetést. A harmincas évek elején az érdekegyesítés gondolata igazolta írónk nyelvközpontú elképzelését az irodalom küldetésstudatáról. A művelődés (és szolgálatának) célja azonosult a köztudatban a társadalmi-politikai válságból való kiemelkedés feladatával. A német anyanyelvű Eötvös olvasmányaiban egyszerre jelent meg az eszményeit kereső nyugtalan kor befelé forduló szándéka és a viláगतató, a megismerő szándékú írók nyugtalan nyitottsága. Ez a nyitottság azzal járt, hogy nem hagyhatta figyelmen kívül sem a hazai társadalom gondjait, sem az európai országok belső ellentmondásainak tanulságait. A fiatal Eötvös a zűrzavarosnak érzett korban eszményeket keresve megkísérelte, hogy nemet mondjon a világra,³⁴ ahogy ezt a *Bel és Küll Világ* aforizmái tanúsítják.

Levezetésében 1831. szeptember 3-án találjuk az első utalást regényíró terveire: „...egyszersmind románomat, I. András idejéről is dolgozom” – árulja el Szalay Lászlónak.³⁵ Erről többet nem tudunk, legfőképpen a téma árulkodik – talán – Scott-hatásról. Tudjuk viszont, hogy ezzel egyidejűleg a „külső” világ, a politika is érdekelte. Ez derül ki Dessewffy Józsefhez szóló (már említett) szeptember 21-i leveléből: „Amit Gróf Szécsényiről irsz mind helyes, vélekedésem szerint nem jött el még eddig az üdő, hol Magyarországnak minden tekintetben csak finantz dolgokra kell igazítani, nevedjek mindenek előtt még a patriotizmus...” A pénz uralma ellen, az Ész és Szív mellett érvel, azaz a „bel”-világba menekülne a „kül” értékrendjének fenyegetettsége miatt. „Mert ébressze valaki csak a pénzvágyat ember, pallérozatlan ember szívében s a fény csak hamar elenyész.”³⁶ A fiatalember ekkor már magára vonta az irodalmi élet figyelmét, Kazinczy neki ajánlotta *Pannonhalmi utazását*. Az „Ész és Szív” metaforájában foglalt érzékenység ekkor Eötvös gondolkodásának meghatározó eleme, de lehetetlen észre nem venni *lázadó* szellemét. Apjával együtt a híressé vált Széchenyivel, majd az irodalmi élet fölötti uralmat gyakorolni akaró Bajzával is szembe fordult. Számolni kell ezzel akkor is, ha a lázadó tisztelettel tekintett Kölcseyre, s Széchenyihez fűződő viszonya élethossziglan ellentmondásos maradt. (Noha a „pénzuralom” később elveszítette fontosságát politikai gondolkodásában és nézeteltérések más jellegűek voltak, a gazdasági fejlődés kérdése Eötvöst kevésbé – illetve más nézőpontból – foglalkoztatta, mint Széchenyit vagy Kölcseyt.)³⁷

Arról, hogy vagy további regényíró tervek foglalkoztatták, vagy még mindig az előbb említett munkán dolgozott, Szalayhoz szóló 1834. május 24-i levelében találunk utalást. „Románom halad, s Attilámra is már nagy előkészületek történtek, néhány kisebb poetikus darabot nem is említve...”³⁸ Ezek a tervek ugyanúgy nem azonosíthatók, mint a következő prózai mű vázlatja sem: „Egy álom. Ádám és Éva kiutasítva a paradicsomból szomo-

rúan vágyódnak vissza. Elalszanak, s egy angyal megszánja a szegényeket, s álmodni küld nekik...³⁹ Mindenesetre két év múlva ezeket írja (Szalaynak 1936. január): „Munkálataim jó folyamatban vannak. Románom nyő s szé-pül...⁴⁰ A terveket illetően továbbra is homályban tapogatózunk, de márciusban így egészíti ki beszámolóját: „Életem egyszerű, mint a tiszta ég, s talán hasznos is; dolgozok szorgalmasan, s most az egyszer reménytelen, mert érzem, a mű, melyet alkotok, jó és erős. Naponkint terjed körülöttem láthatárom, vagy igazabban mondva, naponkint tisztul, a sejdítésből való lesz, a vágyból érzemény, az ösmeretből gondolat; csak életet, erőt adjon az ég, s nem futom át pályámat nyomtalanul.”⁴¹ Márciusban ezeket írja: „Őh én is éreztem kínjaidat, éreztem a fájdalmat, mikor meleg szívem az emberek je-ges érintése alatt elfagyott, mikor hitem a vallás csapásai alatt elenyészett, mikor átláttam, hogy legszebb érzeményeimre csak egy hazugság vala a fe-lelet, ó én is éreztem e kínokat mind, a megvetést, a visszavonást, a csalfasá-got, de nyugodt vagyok. Célt választék magamnak, s megelégszem mind magammal, úgy az étellel, csak használni akarok, másoknak élni, másokért fáradni, habár díjtalan, jutalom maga a tett, s boldogság ily célért csak fárad-ni is. Kövesd példámat...⁴² Annyi bizonyos, ez a levélrészlet *A karthausi* hangulatára vall.

Az írói tervek, a fájdalmas-érzékeny életérzés keverednek a kor magyar gondolkodását uraló tettvággyal. Emellett ez a Sötér István által részletesen földolgozott (s talán némileg túlhangsúlyozott) Palocsay-élmény időszaka.⁴³ A fiatalon elhunyt barát verseinek fordításában Kölcsey is segített, s Szalay közvetítő szerepének révén ez tovább mélyítette kapcsolatukat.⁴⁴ Itt is élet-rajzi gondjaink vannak: nagyon valószínű, hogy a Magyar Tudóstársaság alakulásakor 1831 januárjában találkoztak először személyesen. Amikor 1832 nyarán Kölcsey Pesten járt, erre nem kerülhetett sor, az *Országgyűlési Napló* írója viszont 1833. január 21-én mintha régebbi ismerős újrálátásának örven-dene.⁴⁵ Tehát itt sincsenek megbízható adataink. Egy tervezett folyóíratra utal Kölcseynek 1836 júniusában, Bécsből írott levelében, s az önfájdalmáról író, könnyet gerjesztő poétai művekről⁴⁶ a megismerő szándéokra helyezi át a hangsúlyt: „Magyar nem ösmeri hazáját, önereje nagy titokként áll előtte, nem ösmeri a külföldöt, s bámulja vagy utálja, mert becsülni csak az tud, ki ösmer. E hiány pótolni lesz Szemlénk fő feladása. A külföldi s magyar statisztika, hazai s idegen szokások, utazó magyarok levelei, s honunkat közelről érdeklő munkák megbírálása, s ilyenek.” Más útleírások közlése mellett – azt tervezi, hogy – „itt adandom ki egész utazásomat...⁴⁷ A levél utalhat az alábbi Prága–Karlsbad „kirándulásra” is, de talán itt már a világ megis-merését szolgáló, nagyobb szabású – „európai” – utazására gondolt a ter-vezgető.

Legjobb barátjának, Szalay Lászlónak 1832. június 24-én így panaszkodott: „Egy éve már, hogy itt Bécsben hontalan tengődöm, ittlétemnek most vége

van, ma éjszaka Karlsbadba megyek..."⁴⁸ Nagynénje, Teleki Ferencné számára ennek az utazásnak az első állomásáról írta (németül) 1832. július 10-én: „Prága meglepett engem: a legszebb város, amelyet idáig láttam, de nem szeretnék ott élni, mert ha szívünk úgy el van telve a jelennel, mint az enyém, nem érezzük jól magunkat a letűnt nagyság megannyi emléke között; jobban szeretem a tavaszt, mint a nyarat. Prága egészen ősziestnek tűnik. [...] Éppen ez a szerencsétlen táncestély vezetett vissza kedvenc foglalatosságomhoz, a politikához; mazurt táncoltak, és feltűnt előttem egész Lengyelország..."⁴⁹ A múlt és jelen szembeállítása, a Kölcsey-beszédekben tárgyalt lengyelkérdésre összpontosuló figyelme arra utal, hogy az „Ész és Szív” kérdéseit előtérbe helyező lázadó gondolkodása változik. A helyét és szerepét kereső fiatalember a kor szokásai szerint készült a Sötér István könyvében (a kevés fennmaradt adat miatt) viszonylag részletesen ismertetett utazás-⁵⁰ Előkészületeiről bizonyosan azt tudjuk, hogy 1836. június 30-án arra kérte Szalayt, a legközelebb Genf-be írjon: „Július vége felé vagy Augusztus kezdetével ott leszek.”⁵¹

1836. november 9-én már Franciaországban tartózkodott. Bordeaux-ból írt anyjának: „A kereskedelem a legtársadalmibb jellegű önzés; mindenki csak a maga számára működik és dolgozik, és mégis használ felebarátainak. Amit az isteni alapelv: szeresd felebarátodat, mint önmagadat, csak ritkán és keveseknél ér el, azt hogy egy ember egész életét az emberiség javának szentelje, a pénz előidézte. Az önzés így már örökletes bűne nemünknek; minden vallás, a legtöbb morálfilozófus küzdött ellene, de hasztalanul; a pénz (legalábbis gyakorlatilag) legyőzte. Élvezetet élvezetért, ez a cserekereskedelem elve. – A pénz sem egyéb, mint az élvezetek képviselője, de csupán a képviselője; ahogy a cserekereskedelemben csak azáltal lehet élvezethez jutni, hogy élvezetet biztosítunk másoknak, úgy van a pénzzel is; miután a dolgok természetében fekszik, hogy mindenki több pénzt halmoz fel, mint amennyit realizálni, azaz valóban élvezni tud, ebből világosan következik, hogy több élvezetet biztosít az emberiségnek, mint amennyit attól kapott, hogy így – akarata ellenére – nem volt egoista, sőt inkább olyan sokat tett az emberiség javára és hasznára, amennyit csak tudott...”⁵² A magányosságról is panaszkodó levél arra vall, hogy az „egoizmus” és a pénz kérdése változatlanul foglalkoztatta, de nem kerülheti a figyelmünket az sem, amit a kereskedelem közhasznúságáról mond. Toulonban a hajókkal együtt a gályarabok erkölcsi kérdése is megragadta a figyelmét. Következő fennmaradt levelét november 16-án némi iróniával és kevesebb fiatalos bölcselkedéssel írta Eötvös Ignácnénak: „Párizsban vagyok. – Dániel az oroszlanbarlangban – sóhajt erre: de ha hallana engem, amint, akár Dániel, régi szent énekeimet fújom, megnyugodnék. Egyike vagyok azoknak az egyéniségeknek, akiknek számára kizárólag az eszmék veszélyesek, és ugyanezeknek az eszméknek bármiféle alkalmazása csalódást okoz.”⁵³

III.

Fenyő István alapos eszmetörténeti feltáró munkája ellenére sem vagyok biztos abban, hogy helyesen látjuk a „veszélyesnek” és megvalósításuk esetén csalódást okozónak minősített eszméket. Fenyő megvizsgálta Eötvös ceruzabejegyzéseit olvasmányaiban, s ennek alapján – összefüggésben Szalay jogtudományi tájékozódásával – „Bentham-élményét” emeli ki.⁵⁴ Az ipar és kereskedelem szabadsága, a jobbágykérdés megoldásának szükségessége aligha tartoznak az idevágó nagy eszmék közé, a szabad emberek fölemelkedésének, vagyoni gyarapodásának gondolata már inkább. Annál fontosabb az az idézet, amelyet Fenyő Eötvösnek fiához intézett leveléből emelt ki. Ebben Eötvös arról vall, hogy „erővel” német filozófus akart lenni, s ezért „Kantot s mindjárt utána Hegelt addig tanulmányoztam, míg végre azon meggyőződésre jutottam, hogy minden philosophia haszontalanság”.⁵⁵ Az apai önirónia összemosza a tanulmányozás és a tanulás levonása közt eltelt időt, így nem határozható meg, hogy az után írta-e *A karthausit*, vagy előtte. Erdemes azonban továbbolvasni Fenyő észrevételeit, mert arra hívják föl a figyelmet, hogy Eötvös azokat a részeket jelölte meg magának Kant *Kritik der reinen Vernunft* című művének bevezetésében,⁵⁶ „amelyek az *a priori*, minden tapasztalattól független ismeretekről, ítéletekről és fogalmakról szólnak. Azaz az emberi megismerés kiterjeszhetőségére vonatkozóakat, amelyek túl vannak az empiria határain, továbbá a »tiszta ész« munkájáról, reflexióselemző képességéről írottakat. Eötvöst az érdekli, hogy az emberi ész képes-e, s ha igen, mennyire, az úgynevezett végső kérdések megválaszolására, [...] meddig juthatunk el értelmünk segítségével?”⁵⁷ Fenyő kimutatja Condorcet *Esquisse* című művének ismeretét is. Ebben azokat a részeket jelölte meg Eötvös, „amelyek arról szólnak, hogy az emberiség két részre szakadt: azaz a tanításra és hívésre rendeltre...”⁵⁸ *A karthausi* írója nyilvánvalóan a tanításra rendelték közé sorolta magát. Bacon ismerete ugyancsak érdekes, különösen mert itt Fenyő azt emeli ki, hogy a forradalmat reformokkal kell és lehet megelőzni. Hivatkozik Maculayra is, aki „írásaiban nem szűnt meg hangoztatni azt az igazságot, hogy a forradalom csupán reakció a zsarnokságra, s ha a reformokkal késlekednek, akkor a tarthatatlan állapotokat erőszak oldja meg”.⁵⁹

Európai útjáról hazatérve 1837 decemberében Sályból sürgette Szalay Lászlót: „Jöjj hozzám, ha lehet (falusi magányomba), s ha nem, olvasd svájci utamat, mely napról napra halad, s melynek lapjain mindék s mindenütt napsugárként dereng azon szerencse, melyet ő árasztta körülöttem. Szerettem sokszor s örülségig boldognak éreztem magam, s kétségbeesésig boldogtalanoknak, s most is szeretek, s ha rám néz, mosolyog, s szerencsés vagyok...”⁶⁰ Az említett szerelmet Sőtér azonosította. Ő – Ferenczi nyomán – az itt először említett „svájci naplóban” látta *A karthausi* forrását, de nem kerülte el

figyelmét a boldog szerelem élménye sem.⁶¹ (Aminek aztán a regényben semmi nyomát nem találni.) December 19-én arról számolt be Szalaynak, hogy húsz ívvel készült el, ami a tervezett műnek nem egészen a fele. Művészi értékéről nincs meggyőződve, de azt jónak tartja, amit „a zsidók emancipációjáról”⁶² írt. Akármit írt az útinaplónak ebben az elveszett (vagy lappangó) részében, a regényben Nagy Ignác vagy Kuthy Lajos szellemében idézi meg a zsidó pénzkölcsönzőt és gondolkodását, s mint minden, ami a pénzhez kapcsolódik, a zsidó Salamon is ellenszenves. (Az egészen más fölfogású híres tanulmánya, *A zsidók emancipációjáról* ugyanúgy a *Budapesti Szemlében* jelent meg, mint ezt megelőzően a *Szegénység Irlandban*.⁶³) Széchenyiről viszont alaposan megváltozott a véleménye: „A Hitel nem csak könyv, a Hitel valami több, nemesebb; a Hitel egy hazafiúi tett, s ilyen leendő némi részben svájci utam is: habár kisebb mértékben. Sz[échenyi] egész erejében találá a múltat, s harcot kezdve vele, ő az áldott rontó; s megmutatva az előítéletet s önséget egész mezítelenségben, helyt csinála nekünk, hol építhetünk.”⁶⁴ A következő januárban betegségéről panaszkodik és megismétli: „svájci utamon dolgozom, bár most, gondolhatod, valamivel kedvetlenebben... – Helyhezetem [...] kellemetes, független – s ez egy szó egy mennyországot rejt magába.”⁶⁵

A mennyei boldogság élménye, a *Hitel* nyomán hazafiúi tettnek szánt úti beszámoló terve után alig fél évvel, 1839 nyarán, meglepő módon közli Szalayval: „E sorokhoz mellékelve küldöm Karthauzim második részének végét, melynél rosszabbat jó idő óta nem írtam, s melynek elküldésére csak éppen az elkerülhetetlen szükség határozott. A második levél az újesztendei fantáziával még tűrhetőbb, de az első oly végtelen unalmas, hogy talán elaludnál mellette, ha nem bosszankodnál. – Csinálj vele, amit akarsz, ha jónak tartod, hadd ki egészen, így az öregnek tanácsai talán még tűrhetőbbek lesznek.”⁶⁶ Rejtély, hogyan készülhetett e mű a közbeeső fél évben, amikor az a kevés, amit tudunk tevékenységéről, politikai és más jellegű irodalmi tervekről szól. Áprilisban az *Árvízkönyv* anyagát gyűjti Heckenastnak,⁶⁷ májusban a Duna-szabályozás támogatására szólítja föl Borsod megye rendjeit,⁶⁸ majd Szalaynak arról számol be, hogy komoly okokból sokat kell írnia, újságokba, Hugo- és Byron-versek fordítását küldi el a *Társalkodónak*,⁶⁹ s ami a legmelegebb, még mindig a svájci útról ír, mint készülő műről. Széchenyinek *A karthausi* hangulatával – legalábbis látszatra – ellentétes fölfogásban írja: „Hazánk jelenje bús, de nem annyira, hogy egy szebb jövődjő magvait ne hordaná magában, s hogy nem lehetne, nem kellene reménylenünk. [...] – Magyarország egy káosz, nincs egy jó vagy rossz elem, mely ne léteznék tömegében, de nincs egy sem, melyet már kifejlve találnánk, de e káosz megindult, s ezért ne félj; ki fog fejlteni, mint e nagy világ, melyen élünk.”⁷⁰

Lehet, hogy e „káosz” a regény üzenetének fő tétele? Mégis az látszik valószínűnek, hogy valamelyik korábban említett regényének többé-kevésbé

kész kéziratát dolgozta át az általa szerkesztett *Budapesti Árvízkönyv* kedvéért. E feltevés akkor sem zárható ki, ha tudjuk, hogy 1839-ben csak az első folytatás jelent meg, a teljes művet 1841-re fejezte be, s a szöveg az 1842-es könyvbeli kiadásig tovább módosult.

Nem tartozik szorosan a munka történetéhez, mégis érdekes Széchenyihez 1841. március 1-jén Sályból írott leveléből a következő részlet: „...most legyen szabad nyíltan s őszintén szólnom hozzád magadhoz, kinek nézetei talán különbözők azoktól melyeket én követek, de kinek országos állását sokkal hasznosabbnak s hatását jótékonyabbnak tartom, mint hogy tökéletes igazságra nem érezném magamat lekötelve iránta. [...] És a P. Hírlap ellen való fellépésedet oly dolognak tartom, mely minden most történhetők között a legkárosabb...”⁷¹ „Te a haladás embere vagy, mint ez ügy érdekében tevé, több, mint hogy barátaid vagy elleneid valaha felejthetnének, a Hírlapban nincs egy elv, mely ne volna *Stádiumod*-ban felállított elveid világos következménye...”⁷² Ezek a gondolatok ugyanis arra vallanak, hogy *A karthausin* dolgozó Eötvöst főleg a regény érzékeny világán, a szeretet és az önzés kérdésein kívül eső politikai események foglalkoztatták. A regényszöveg újabb részleteit szorgalmasan küldte Szalaynak, s 1841. június 6-án ezeket írta: „...e kéziratokat utolsó leveled következtében Karthauzim befejezésével együtt Ribordynak May 16-kán azon kéréssel adtam át, hogy azokat kezeidhez szolgáltassa. [...] Addig is küldesd Karthauzim íveit...”⁷³

IV.

A karthausi korabeli olvasatait minden bizonnyal jelentősen befolyásolta az író személye és politikai szerepe. Ezek hatása alól elsőnek Péterfy Jenő függetlenítette magát. „Eötvösről két becses tanulmányunk van: a Csengeryé és Gyulai emlékbeszéde...”⁷⁴ – állapította meg, majd a következő megfontolásból állította elemzése középpontjába *A karthausit*: „Ez esetben inkább a művet tekintem, mint íróját. Sőt e pillanatban a könyvnek irodalomtörténeti nagy fontossága sem érdekel, csak az, hogy még ma is a legolvasottabb Eötvös művei között.”⁷⁵ Figyelemre méltók azok a szempontok is, amelyekkel Péterfy a regény múlt század végi „olvasottságát” indokolta: „Kétszer tanuljuk meg ismerni az életet. Először midőn félreismerjük, aztán midőn megismerjük; először a képzelem iskolájában, aztán a férfias elme világával. [...] Érzelmünk a képzelmi világ cselekvő személyeivé, gondolataink világtörvényekké válnak, jómagunk e ködhálós ország egyik első, elismert polgára lesz. A dolgok képzelmi rendjének egyik bélyegző sajátja, hogy nincs bennök ellenállás; a sötét anyag, az ördög hatalma benne nem létezik. A szép, az erény, a fonséges cselekvés csak amúgy – terem, mint gyümölcs a fán. – Íme a fiatal »ideál«, mint mesekirály, mint világalkotó. – Nem csoda, ha vele szemben a valóság rideg, ellenséges, eszmehagyott. Az első komolyabb

lépésnél, melyet a képzelem mezejéről a valóság rögre teszünk, ideálunk és az élet között űr keletkezik, borzasztóbb, mint minőt Pascal látott megtérése küszöbén. Minél fényesebb görögtüzet gyújtott »oda benn« a képzelet, annál sötétebb a külső világ.”⁷⁶ (Érdekes Pascal kiemelése is.)

Péterfy szerint a beszélővel együtt „mi” is megkezdjük „Kant egy szép kifejezése szerint – az önismeret pokoljárását, melyből minden igaz megismerés kiindul. – Lassan megtanuljuk, hogy első világunk még csak gyerekes dogmatismuson, éretlen föltevésen, esetlen inductión, elpalástolt önösségen nyugodott. Megérdemelte sorsát: szétpattant [...] (Gusztáv) Organismusából hiányzik a leglényegesebb alkotórész, a legcsodálatosabb, a megváltó erő. Gusztáv örökké csak szenvedni tud és sohasem akarni. – S ha valóban az akarat a jellem alapja, az ember gyökere, Gusztáv növény gyökér nélkül, ideg hús nélkül – lehetetlen érzelő. Innen érthető, hogy csak vágyai vannak, nincsenek törekvései...”⁷⁷ Az érzelm – rosszul ítél – állítja: „A karthausi alakjai is ködös típusok s nem egyének. Csont nélkül születtek; mintegy csalva csalódók, bűnös erényesek, erényes bűnösök.”⁷⁸ Formai érvekre is fölhívja a figyelmet: „De nemcsak a stylus körmondatos külformája, a rokon hasonlatok, az érzelm folytonos feszülése hoz a könyvbe egyhangúságot: a gondolat monotóniája is bánt még. Mert bármily tág legyen a gondolat köre, a szempont, melyben az érzelmi ember a világot tekinti, mégis nagyon korlátozott.”⁷⁹ Péterfy szerint Armand „páthoszában tette értelmét egészen elcsavarja. Mennyi az ilyen érzelmi ügyvédkezésben önámítás, mennyi akaratos csalás – ki tudná megmondani?”⁸⁰ Szerinte az író nemessége, érzelő heve, filozófiai gondolkodása kijelöli a célt: „Ez álláspont: az önösség megvetése. Ez álláspont evangéliuma: a szeretet. Ne magadnak, kicsinyes terveidnek élj, hanem családodnak, hazádnak, az emberiségnek! Mert annál tökéletesebb vagy, minél nagyobb a kör, melyet szerelmed átölel. Csak az önös boldogtalan! – S e könyvről mondták, hogy pesszimizisztikus! Akár azt is mondhatnánk, hogy a legszebb optimizmus rejlik mögötte.”⁸¹ Amint láttuk, az, amit Péterfy „optimizmus”-ként említ, sokkal jobban megfelel Eötvös harmincas évek közepétől kialakult fölfogásának, a „kül”-világ iránti érdeklődésének, mint a fájdalmas hang. Rendkívül érdekes Péterfy következő megjegyzése is: „Ha azonban tisztán a könyv alapeszméjét tekintjük, azt fogjuk találni, hogy benne az egyén viszonya a világhoz tisztább megoldást nyert, mint a sentimentalizmus vagy világfájdalom akármely más művében. Werther egyáltalán nem sokat törődik a világgal; Manfred minden társadalmon kívül áll; Chateaubriand pedig René ruhájában még Európából is elutazik s elmegy az indiánok közé francia Homérnak. Az egyén e művekben mindenütt szakít a társadalommal; fájdalmai árán vett függetlenségét nem áldozza fel, s örökös marad ellentétök.”⁸²

Sőtér István „én-regényként” tárgyalja *A karthausit*,⁸³ s szoros összefüggést lát a személyes élményeit megörökítő útinapló és a regény között. Erre az

összefüggésre Ferenczi Zoltán életrajza (1904) mutatott rá először, s azóta visszatérő eleme az újabb elemzéseknek. Arra azonban, hogy a tervezett – és egyelőre ismeretlen szövegű – *Svájci napló* végül tényleg alapul szolgált-e a regény megírásához, nincs bizonyíték, noha cáfolni sem lehet. E feltételezés alapján Sőtér igen érdekesen vázolja föl a regény szerkezetét. Eszerint a műben a *Kül és Bel Világ*, a *Gondolat-töredékek* aforizmái éppen úgy megtalálhatók, mint az útinapló-fejezetek: Párizs leírása (XVII.), a szegénynegyedek rajza (XIX.), az egykori emigráns arisztokraták világa (XX.), a Tuillériák (XXI.), a finánc-arisztokrácia (XXIV.), a Palais-Royal (XXXV.), Itália (XXXIX.) és az „arszlánok” életének megidézése (XL.). Szerinte *A karthausi* hangulati hatású párbeszédre épül, de a jellemek halványak. Sőtér úgy látja, a fejlődés egyik szála Gusztáv emlékeiből fonódik, a megtisztulási folyamat pedig a magányban megy végbe. Az első és második rész Gusztáv szerelmi csalódása, a harmadik a kolostor világa, a negyedik a naplószerű epilógus. Az I. rész: múlt és jövő, sötét-világos, éj vagy új nap szembeállítás, a II. rész Gusztáv drámája, a III. rész értekező jellegű, csúcspontja az orgia-jelenet, a IV. részben elsimul a konfliktus.⁸⁴ A körmondatok Kölcseyre emlékeztetik.

Fenyő István legutolsó (rövid) elemzése az írói szándéokra hívja föl a figyelmet: „e létértelmező, történelem- és erkölcsfilozófiai igény, jövőt kutató világnézeti feszültség teszi a maga nemében idehaza páratlanná” *A karthausit*.⁸⁵ Érdeklődésének előterében a „világnézet” áll, amely lényegében azonos Sőtér fölfogásával. Azzal, hogy Eötvös kiábrándult (Fenyő szavaival) „a júliusi monarchia társadalmából, a polgárkirályságból”.⁸⁶ Ezzel csak az a gond, hogy ilyen ábrándoknak nyoma sincs Eötvös írásaiban. Miközben Fenyő arra keres választ, hogy a regény írója mit utasít el, s milyen feleletet keres, elsőnek mutat rá arra, hogy a „keresztény humanizmus” tanítása „alapelveiben megegyezik a liberalizmus eszméivel...” Az általa ugyanitt említett utópista szocializmusnak nem találok nyomát a szövegben, de Gusztáv végső fohászában talán tényleg felhangzanak „lamennais-i-saint-simoni” eszmék, „amelyek a szeretet parancsát immár kiterjesztik az egész emberiségre, teljes egyenlőséget és testvériséget hirdetve minden ember számára. Ez a testvériség-idea lesz az író-politikus számára a legfőbb princípium...”⁸⁷ Naiv optimizmus? Ahogy Fenyő írja? Ha a fenti idézet „immár” jelzőjét mint változásra való utalást vesszük, igaza van. Krisztus azonban kezdettől fogva az egész emberiségre kiterjesztette a szeretet parancsát. Eötvös fölfogásában Lamennais (vagy Saint-Simon) csak visszatért ehhez a kiindulópontoz.

Szegedy-Maszák Mihály vetette föl azt a kérdést, „vajon lehet-e egy történeti irányzatot esztétikailag értékesebbnek tartani valamely másiknál?”⁸⁸ Péterfy elemzésének érdekességét éppen abban látom, hogy kevésbé kötődik történeti irányzatokhoz, mint Sőtér, aki 1953-ban egyrészt a „realizmus” fogalom alkalmazhatóságával küszködött, másrészt nem mellőzhette a „hala-

dás” marxista fölfogását, s ennek megfelelően az írónak a forradalomhoz való viszonyát állította középpontba. Későbbi Eötvös-tanulmányai árnyaltabbak, sok érdekes megfigyelést tartalmaznak, de még 1974-ben is úgy látja: „A karthausi a júliusi forradalom kérdéséből indul ki”, és a forradalom nyomán keletkezett társadalmi helyzetet elemzi. „Amint Petőfi, úgy Eötvös is, a francia forradalom folyamatainak és eredményeinek végig gondolásából alakítja ki egész életfelfogását megszabó nézeteit”⁸⁹ – írja, figyelmen kívül hagyva, hogy Eötvös a regényben mindkét francia forradalmat kudarcként fogja föl, s csak az 1789-esről ismeri el legalább az indítékok jogosságát s a mélyen elítélt vérengzéshez vezető szándékok nemességét.

E gondolatkörben mozog az újabb szakirodalomból Balogh Ernő⁹⁰ és Veres András is.⁹¹ Meglepő, Veres mennyire félreértette Péterfyt. Érdekes olvasatának egyik tartóoszlopa egy találoán választott Kant-idézet: „Lelkemet két dolog tölti be, s annál jobban növekvő és újuló csodálattal és tisztelettel, minél többször és alaposabban foglalkoztatja elmémet: a *csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.*” Többszólamú olvasatomban ugyan erősen megkérdőjelezhető a Gusztávban élő erkölcsi törvény feltétlen érvényesülése, annál fontosabb szerepet kap a Veres dolgozatában hangsúlyozott mértékletesség, önkorlátozás elve. Egy ponton Veres is szóvá teszi a megfogalmazás kétértelműségét, s fölhívja a figyelmet arra, hogy a „végső válasz [...] eltér a biedermeier befelé fordulás eszményétől is. *Másoknak élni* – mint azt Justus doktor teszi – Gusztáv legfontosabb felismerése” – írja. Az olvasónak fölkinált „végső választ” keresve – Heller Ágnesra hivatkozva – bonyolódik viszont bele a szentimentális hős kérdésébe. Eszerint szemben az érzelmeiben irracionális romantikus hőssel, a „szentimentális hős világa egyszerű. A poézissé vált köznapi világa. A romantika otthona a kaland, a csoda. A szentimentalizmus a felvilágosodás hidja az utópikus szocializmus felé, a romantika a restauráció hidja a dekadencia felé.” A baj csak az, hogy Gusztáv története éppenséggel kaland, sőt talán csodavárás is, és biztosan nem érvényes rá Heller Ágnes feltételezése, hogy „átlát a másikon, mint ismertet szereti”. (A tanulmányból hiányoznak a filológiai hivatkozások.)

Ellenkezőleg: a regény fő kérdése éppen az átláthatatlanság, a megismerhetetlenség. A Palocsayért lelkesedő Eötvös esetében igaz, „hogy a szentimentális lélek emelkedett vágyakozása és tanácstalansága” közös nemzedéki élmény lehetett, amire érzékeny regények sorában találtak példát. Sokkal inkább Rousseau műveiben, mint a *Wertherben*, s Chateaubriand (*Atala*) és Sainte-Beuve (*Volupte*) mellett Hugo, George Sand és más – inkább már romantikusnak minősített – szerzők műveiben. Több jel a *Wilhelm Meister* hatására, illetve vitatására utal. Ilyen Werner (Wilhelm kereskedő barátja) neve mellett a színház-színjátszás kérdése, amely itt is, ott is központi helyet foglal el. S ha nem akarjuk a regényt történeti irányzatokba illeszteni, beláthatjuk, hogy amikor Péterfy Gusztáv akaratának hiányáról beszél, ezt nem

az elmarasztalás, hanem a ténymegállapítás szándékával teszi: Gusztávot valóban nem a céltudatos akarat jellemzi. A XIX. század első felének magyar gondolkodói éppen az akaratot állították szembe az álmodozással. Fölfogásukban a céltudatos akarat (és megvalósító erő) hozhat változást, jelenthet kiutat a magányos ábrándozás (vagy bűnbánat) zsákutcájából.

A „szentimentális lélek” nehezen meghatározható fogalma igen eltérő világirodalmi példákban közelíthető meg. Talán nem alaptalan arra gondolni, hogy Eötvösre Kölcsey tette a legnagyobb hatást. A saját irodalomfölfogását újra és újra átgondoló, de belső ellentmondásaitól megszabadulni nem tudó Kölcsey. Már határozottan a tettek mezejére lépett, önfeláldozó politikai szerepet vállalt, amikor a következőket írta *Országgyűlési Naplójába*: „Mert amit a lélek hosszú szép álmok által tett sajátjává, ami érzelmi homályból gondolati tisztaságra soha fel nem derül, ami a látszó világ alakjait azért olvasztja össze, hogy a képzelet erejéből ideállá váljanak: azt érteni nem lehet. Érezni pedig, – oh barátim, azt az édes-keserű, azt a sötét-világos, azt a szívet és ideget keresztülrezgő, azt a lélekben oly tisztán álló, és mégis oly ismeretlen valamit érezni, nem dolga mindennek. – Imádjátok a Gondviselést! Ez érzelem nélkül az öröm ideálját nem ismeritek ugyan, de az ideállá emelkedő fájdalmat sem. Mert a fájdalom is felveszi a szépség alakját...”⁹² Az „ideál” ebben a fölfogásban az esztétikus létrehozója, vagyis Istenbe vetett hittel, a földi létnek a bűnbánók zarándokúttjaként fölfogásával a fájdalom, az ember szenvedése akkor is szervező eszméje lehet a műalkotásnak, ha ennek összefüggései megmagyarázhatatlanok, az Ész számára fölfoghatatlanok.

Am ahogy a „lélek hosszú szép” álmairól a harmincas években Kölcsey figyelme is a rajta kívüli világ megismerésére és a közösségi kötelességek vállalása felé fordul, Eötvöst is egyre jobban foglalkoztatja mindaz, amit utazásai közben látott. Ebből születhet a *Svájci napló* terve, ebből születnek útibeszámolói, amelyeken 1837-től dolgozott. Szalay László *Themis* című jogtudományi folyóiratában jelent meg a *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* című tanulmánya, majd mint említettem, a *Budapesti Szemlében* a *Szegénység Irlandban* és *A zsidók emancipációjáról*.⁹³ A *karthausi* alaptétele mégis a szenvedés megtisztító erejű megidézésének esztétikai értékteremtő szerepe marad. Ahogy a *Zrínyi dalában*, a *Zrínyi második énekében* megszólaló fölháborodás és nemzetféltő aggodalom mögött is ott a „fájdalom ideáljának” eszménye. Noha ezt a szentimentalizmushoz szokás kötni, meg kell jegyezni, már Shakespeare-nél drámai tényező – gondoljunk akár a *Lear királyra*, akár *A velencei kalmár* Antoniójára, aki ezekkel a szavakkal lép színpadra: „Nem is tudom, miért vagyok szomorú” (Vas István fordítása), s ez a szomorúság, unottság indítja el tragikus útján. Ugyanakkor ismételten hangsúlyoznom kell, hogy az olvasókra gyakorolt hatásnál az esztétikai értéket a politikai pályára lépő Eötvös kevésbé tartotta fontosnak.

- 1 Cseke, 1838. augusztus 4. *Kölcsey Ferenc Összes művei*, Bp., 1960 (KÖM), III, 836.
- 2 KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló* = KÖM, II, 448.
- 3 FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József*, Bp., 1903 és SÓTÉR István, *Eötvös József*, 2. kiadás, Bp., 1967.
- 4 S. VARGA Pál, „...az ember véges állat...” (A kultúranthropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey), Fehérgyarmat, 1998, 69.
- 5 S. VARGA Pál, *A gondviselэшhittől a vitalizmusig*, Debrecen, 1994, 46.
- 6 S. VARGA Pál, *i. m.*, 1998, 60.
- 7 CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*. Bp., 1986, 63–64., 69. Idézi: TAKÁCS József, *Politikai beszédmodok a magyar XIX. század elején*, ItK, 1998, 668–686.
- 8 A levelet közli: FENYŐ István, „*Neveljünk polgárokat*”, Bp., 1984.
- 9 FENYŐ, *i. m.* 10.
- 10 FENYŐ István, *A centralisták*, Bp., 1997, 48.
- 11 FENYŐ, *i. m.*, 1997, 49–50.
- 12 *Eötvös József művei – Kultúra és nevelés*, Bp., 1976, 35–40.
- 13 EÖTVÖS, *i. m.*, 15–16.
- 14 Az előzményekről már a következő Hugo-tanulmányban olvashatunk.
- 15 EÖTVÖS, *i. m.*, 40.
- 16 Uo.
- 17 EÖTVÖS, *i. m.*, 41–50.
- 18 Kölcsey töprengésének filozófiai mélységét azonban mintha nem fogta volna föl.
- 19 EÖTVÖS, *i. m.*, 42.
- 20 Uo., 44.
- 21 Uo., 46.
- 22 Uo.
- 23 EÖTVÖS, *i. m.*, 47.
- 24 Uo.
- 25 *Eötvös József művei, A XIX. század uralgó eszméi*, Bp., 1977, VI. könyv, 2. fejezet.
- 26 EÖTVÖS, *Kultúra...*, *i. m.*, 42–43.
- 27 Johann Wolfgang GOETHE, *Költészet és valóság*, Bp., 1980, 606.
- 28 „A poezis találja az emberi szív érzékenységét, s a gazdag képzelődés volt...” – írja *A poezisról szólva* = KÖM, I, 389. „Himfynél a költés maga nem mesterség, ő lángol és teremt” – olvassuk a Csokonai-kritikában, *i. m.*, 411. Berzsenyi „soha nem tárgyától veszen lelkesedést, hanem önmagától...”, *i. m.*, 424.
- 29 Johann Wolfgang GOETHE, *Wilhelm Meister vándorévei*, Bp., 1983, 317.
- 30 GOETHE, *Költészet és valóság*, *i. m.*, 603.
- 31 Johann Wolfgang GOETHE, *Wilhelm Meister tanulóévei*, Bp., 1983, 373.
- 32 GOETHE, *Költészet és valóság*, *i. m.*, 604.
- 33 Erre (is) utal az Hugo-ismertetés idézett részében az ifjúság „lángolása”.
- 34 E „nemet mondás” elméleti háttéréről lásd: S. VARGA Pál, „...az ember véges állat...”, *i. m.*, különösen: 21–29.
- 35 EÖTVÖS József, *Levelek*, Bp., 1979.
- 36 FENYŐ, „*Neveljünk polgárokat...*”, *i. m.*, Levele Dessewffy Józsefhez, 1831.(?) szeptember 21. Bécsből(?).
- 37 Ismerjük a szatmári követ örömét, hogy találkozhatott vele 1833. január 21-én, és ezeket írta az *Országgyűlési Naplóba*: „közzelemben a szeretetre méltó, lángvérű gyermek, az én Eötvös Pepim...” KÖM, III, 423.
- 38 EÖTVÖS, *Levelek*, *i. m.*, 87.
- 39 Uo., 89.
- 40 Uo., 93.
- 41 Uo., 97.
- 42 Uo., 99.
- 43 SÓTÉR István, *Eötvös József*, Bp., 1967. 72–75.
- 44 EÖTVÖS, *Levelek*, *i. m.*, 94–95. Kölcsey Ferencnek, 1836. február 26.
- 45 KÖM, II, 423.
- 46 Eötvös, *Levelek*, *i. m.*, 101.
- 47 Uo., 104.
- 48 Uo., 79.
- 49 Uo.
- 50 SÓTÉR, *i. m.*, 45–52.
- 51 EÖTVÖS, *Levelek*, *i. m.*
- 52 Uo., 108.
- 53 Uo., 122.
- 54 FENYŐ, *A centralisták*, *i. m.*, 61.
- 55 Uo., 68.
- 56 Az én kiemelésem – TTE.
- 57 FENYŐ, *i. m.*, 69.
- 58 Uo., 69.
- 59 Uo., 79–80.
- 60 Uo., 118.
- 61 SÓTÉR, *i. m.*, 49.
- 62 EÖTVÖS, *Levelek*, *i. m.*, 120.

- 63 Budapesti Szemle, 1840, II, 110–156. és I, 89–156.
 64 EÖTVÖS, *Levelek, i. m.*, 120.
 65 Uo., 13. (Eötvös – Szalaynak, Sály, 5/1. 1838.)
 66 Uo., 133.
 67 Uo. (Eötvös – Toldynak, 1838. április 14.)
 68 Uo., 125. (Eötvös – Széchenyinek, Sály 16/5.)
 69 Uo., 126–130.
 70 Uo., 131. (Eperjes 7/6. 1838.)
 71 Uo., 135.
 72 Uo., 136.
 73 Uo., 141.
 74 PÉTERFY Jenő, *Irodalmi tanulmányok*, Bp., é. n. *Báró Eötvös József mint regényíró* (Budapesti Szemle), Bp., 1881, 1.
 75 Uo., 1–2.
 76 Uo., 2.
 77 Uo., 3.
 78 Uo., 4.
 79 Uo., 6.
 80 Uo., 8.
 81 Uo., 9.
 82 Uo., 10.
 83 SÓTÉR István, *i. m.*, 71–102. Kiemelten: 90.
 84 SÓTÉR, *i. m.*, uo.
 85 FENYŐ, *A centralisták, i. m.*, 107.
 86 Uo., 107.
 87 Uo., 109.
 88 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata* (1993) = *Uő*, „Minta a szőnyegen”, Bp., 1995, 14.
 89 SÓTÉR István, *A karthausi és a miniszter, Eötvös József küldetéstudata* = *Uő*, *Werthertől Szilveszterig*, Bp., 1976, 247–265. Az idézet: 262.
 90 „*Ismerd meg tenmagad*” = *Tündérmotívok*, Bp., 1988, 49–69.
 91 VERES András, *Eötvös Karthausija: a kiábrándulás vagy kibontakozás regénye*, ItK, 1985, 18–26.
 92 KÖM, II, 374. (1832. dec. 31.)
 93 EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*, Bp., 1978, I. k., 11–15.